

פרשת 'העניינים' שהצטרפו לעליית החסידים בשנת תקל"ז*

חבורת חסידים שיצאה מרוסיה הלבנה, בחודש אדר' תקל"ז ומנתה למעלה ממאה איש², התעכבה בוהלין כחמישה חודשים. מסע החסידים לארץ ישראל עורר פרסום רב. במשך חודשי שהותם בוהלין נוספו לשיירה קרוב למאתיים איש³ אזרחי פולין, רובם ככולם אביונים ודלים. קבוצה זו לא נמנתה על הקבוצה המקורית של החסידים שהיו יוצאי רוסיה, והצטרפותם גרמה לחבורת החסידים שאימצה אותם להוציא עליהם כספים רבים במשך כל ימי המסע לארץ ישראל, עד שהתדלדלו מפרוטותיהם האחרונות. בהגיעם לצפת חשד ר' מנחם מנדל מוויטבסק בספרדים תושבי העיר כי הם נגועים בשבתאות, ובעיצומה של המחלוקת עימם הצטרפה קבוצת העניינים

* בשני העשורים האחרונים זכה מסעם של החסידים לארץ ישראל בשנת תקל"ז (1777) לדיון מחודש. זאת בעקבות מאמרו של פרופ' דוד אסף: 'שיצא שמועה שבא משיח בן דוד': אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז (ציון, סא [תשנ"ו], עמ' 346-319) שזכה לביקורת בקרב חוקרים ('אור חדש?', רעיה הרן, ציון סב [תשנ"ז] עמ' 282-279. סורה חושך מפני ה'אור', דוד אסף, ציון סג [תשנ"ז] עמ' 288-283. המניעים לעליות החסידים לארץ ישראל, עמנואל אטקס, ציון עו [תשע"א] עמ' 138-127). אסף (ציון סג הנ"ל עמ' 283) מחלק את מאמרו לשלוש סוגיות עיקריות: א. דיון מחודש ומסכם בפרשת ספינת העולים שטבעה לחופי האי קרים לאור כמה מקורות חדשים; ב. ניתוח עדותו של הקראי יוסף קוסדיני על הצלת עולים מטביעה, ובירור המשתמע ממנה על רקעה המשיחי של העלייה, תוך השוואת דבריו המפורשים לעדויות רפויית אחרות שנשמרו במקורות החסידים; ג. פרשנות אפשרית לשאלת זהותם החברתית והדתית של 'העניינים' שהצטרפו לעולים החסידים. בדיון שלפנינו אנסה להצביע על המניעים להצטרפותם של 'העניינים' למסע החסידים שהוא חלקו השלישי והאחרון של מאמרו. תודה למכון 'עד הנה' ליהדות גליציה שתמך בכתיבת מאמר זה.

1 ר' אברהם מקליסק, מכתב [חורף] תקל"ח, י. ברנאי, איגרות חסידים מארץ ישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 68.

2 ראה אצל ד. אסף, (בהערה לעיל) בעמ' 320 הערה 5 השערות על מספרם של החסידים העולים. תמיהני על שלא הביא את דברי ר' שניאור זלמן מלאדי, שהשתתף אישית במסע עד למוהילוב-פודוליה, בתשובותיו למלשינות השנייה עליו: 'ידוע לכל כפי ששמעתי גם אני, נסעו מבילורוסיה - פולין מלפנים - יותר משלושים ראשי משפחות על משפחותיהם', דהיינו בערך בין מאה למאה ועשרים נפש. כרם חב"ד חלק שני, כפר חב"ד תשנ"ב, עמ' 92.

3 קבוצת העניינים שהצטרפה היוו רוב מכריע בסך הכולל של העולים, כפי שר' ישראל מפולוצק כותב ב[איר] תקל"ח: 'ואי אפשר שיחזיקו המועטים את המרובים'. ברנאי, (לעיל בהערה) עמ' 77.

לאשכנזים 'חסרי דעת המצירים ומציקים את עובדי השם' תושבי העיר שהתנגדו לחסידים. דוד אסף הרחיב במאמרו על קבוצת ה'עניים' הזו, על טיבה, גודלה והרכבה, סיפור טביעת חלק ממנה בים השחור, העול הכספי שהעמיסה על החסידים, וכפיות הטובה שהחזירה למטיביה לאחר הגיעם בשלום לצפת. אסף מסכם את דיונו⁴ שעדיין רב המשווער על הוודאי, אך התמונה המצטירת היא כדלהלן: חברות עולי תקל"ז, בראשותם של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק יצאה לארץ ישראל בשל שורה ארוכה של מניעים ונימוקים השלובים וארוגים זה בזה, ובתוכם גם מניע משיחי מובהק: שמועה על ביאת המשיח, וציפייה דרוכה לקירוב הקץ בדרך של תפילה בארץ הקודש. לחבורה האליטיסטית של חסידי הבעש"ט נסתפחו בפלכי דרום פולין 'עניים' שאף אליהם הגיעה כנראה השמועה, ואף הם רצו לקבל את פני המשיח שכבר הגיע לדעתם לירושלים. חברות עניים זו, שראשיה היו בעלי גוון משיחי רדיקלי, ביקשה לדבוק בצדיקים רמ"מ ור' אברהם, והללו סייעו להם בדרך ארצה מתוך שראו את עונים ואת לחצם, וכשהם מעריכים שכוונתם 'לשם שמים'. ואולם, עם הגיעם לארץ דחו הצדיקים את ה'עניים' מעל פניהם, שכן נודעו להם כוונותיהם הנסתרות. ידיעות שליליות על הנעשה בקרב העולים לארץ ישראל הופצו במזרח, וכנגד דימוי זה יצאו ראשי החסידים שבארץ ישראל בצעדי מחאה, וגם יצרו קשרים עם המתנגדים לחסידות בוילנה.

אך עדיין נשאר מספר שאלות יסוד בלתי פתורות: החסידים עצמם חיו בצמצום רב, הוצאות הנסיעה חושבו מראש בקפידה. ר' ישראל מפולוצק, מראשי המסע, כתב מיד בשנה הראשונה להגעתם: 'וסכום ההוצאות שיערתי מן התחלת הימים עם החראץ וכופרי הנפשות⁵ בעכו ובצפת עיה"ק ושכירות החמורים לרכוב, יצטרך לכל נפש בינוני שמונה אדומים האלענדער, כל זה הודעתי נאמנה לכל אשר סיפק בידו לנסוע, הן בדמי עצמו, או אחד מאחיו יגאלנו, רק לדמים יארכבו שלא לזוז בדמים מועטים...'⁶ אם כן נשאלת השאלה: מדוע מלכתחילה לקחו החסידים על עצמם את עולם של העניים? ועוד, קבוצת העניים הצטרפה למסע רק באיסטנבול, כפי שכתב: 'כי העניים אשר עברו חלוצים לפנינו, המה היו בעוכרנו, בכל מדרך כף רגלנו, כי מעיר קושטאנדינא והלאה חלו כולם עלינו, הכרח שלא בטובתנו...'⁷; מפני מה התחברו העניים לחסידים דווקא ממל איסטנבול ולא קודם לכן, בכל הדרך הארוכה בפולין דרך מולדובה וההפלגה בספינות בים השחור עד איסטנבול?

4 אסף, שם, עמ' 345.

5 מסי גולגולת.

6 ברנאי, שם, עמ' 77.

7 ברנאי, שם, עמ' 75.

התשובה היא כנראה שבאותו זמן נפתח חלון הזדמנויות מצוין ליהודי רוסיה הלבנה, שרק זה עתה עברו בעל כורחם לחסות בצל השלטון הרוסי, לעלות ארצה. באותם שנים, עם סיומה של מלחמת רוסיה-תורכיה, נערך הסכם השלום 'קוצ'וק קאינרג'ה' Kuchuk Kainarjæ שנחתם בשנת תקל"ד (1774) בין רוסיה לתורכיה, ובין היתר מופיע בו סעיף⁸ שהשולטן התורכי מתחייב להקל על ביקורם של נתיני רוסיה או אנשי-דת בארץ ישראל, מבחינה כספית וביטחונית:

לאנשי דת רוסיים ולנתיניה יינתן אישור לבקר בירושלים ובמקומות קדושים אחרים. האנשים האלה לא יהיו כפופים למיסי נמל ומעבר (cizye,⁹ harac ומיסים אחרים בעת שיהיו בדרכם, שם יינתנו [להם] רישיונות ודרכונים כפי הניתן לנתינים של מדינות אחרות. הם יהיו מוגנים על ידי המדינה מכל תקיפה או סכנה בתוך השטחים העות'מניים¹⁰.

כפי שנראה להלן, לזכויות אלו שניתנו בהסכם לנתיני רוסיה העולים לארץ ישראל (הכוונה הייתה לצליינים, אך לא הייתה החרגה של היהודים) היה פרסום רב בין היהודים ברוסיה הלבנה ובפולין, ואף הממשל הפולני התייחס לכך. על ממדי הפרסום שהיה למסע החסידים לארץ ישראל בחודשי שהותם בפולין, ועל ההדים שעלו מהזכויות ש'השער העליון' העניק ליהודים בהסכם השלום עם רוסיה 'קוצ'וק קאינרג'ה', אנו יכולים ללמוד מהדאגה שתפסה את שלטון הפולני מהגירת תושבי היהודים לארץ ישראל. הפולנים חששו כי הזכויות המיוחדות שהקנו העות'מנים לנתיני רוסיה הנוסעים לארץ ישראל יגרמו גם לרבים מיהודי פולין לחבור למסע החסידים המתעכב עדיין בוהלין. בניגוד לרוסים שרצו להיפטר מהיהודים שאך זה עתה הצטרפו לאזרחיהם, הרי המדינאים הפולנים, שהרבו להתעניין אותה שעה בשאלת היהודים במדינה, לא ראו ביציאתם פתרון, כי אם גרעון לקופה המלוכה ולקופות האצילים התקיפים בעלי הערים והעיירות הפרטיות. לכן השלטון הפולני מיהר לחסום מגמה זו, ובו בחודש שהעולים הגיעו ארצה, אלול תקל"ז, נתנסחה פקודה של האיחוד הפולני-ליטאי, המגבילה את היציאה:

מחלקת המועצה המתמדת של האוצר של שני העמים¹¹, דורשת, על פי

8 סעיף 8 להסכם שנכתב בשלושה שפות; רוסית, תורכית, ואיטלקית.

9 מסי גולגולת בתורכית = 'חארץ', גז'יה.

10 כפי שמובא בנוסח הרוסי: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/kuchuk.htm> ובנוסח התורכי שתורגם לאנגלית באוניברסיטת Bilkent באנקרה תורכיה: <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0001807.pdf>. מעניין כי עד עתה לא גילו החוקרים את הנאמר בסעיף זה, הקשר שלו לעליית החסידים.

11 האיחוד הפולני-ליטאי, התקיימה בין השנים 1795-1569, והשתרע על פני השטחים השייכים

הוראות המועצה שהודיעו לה על דבר יציאת היהודים לירושלים מפני שהשער¹² העותומני נתן להם זכויות, שוועדת האוצר תשלח פקודה לכל הקהילות ותודיע לכל יעזו שום יהודי לעבור את הגבול בלי תעודת דרך מהקהל. בשעת חיבור הפקודה תואיל הוועדה לתת דעתה על כך שהוראה זו לא תפגע ברשותם של בעלי הנחלאות שיש להם זכויות על הקהילות האלה. ויש להוסיף, שאם כי המשמרות העומדים על הגבול יצטוו לאחר שוועדת האוצר תבוא בדברים עם המחלקה הצבאית לאסור את היציאה על היהודים העוברים את הגבול בדרך לירושלים, אף על פי כן מזהירים [גם] את הקהילות שתעכבנה לתועלתן את היציאות האלה לירושלים, הואיל והקהילות תהיינה חייבות לשלם את המיסים לממשלה לפי המכסות שנקבעו מכבר, ואת החובות המיוחדים הרשומים על שם הקהילות יהיה עליהם לסלק מבלי להביא בחשבון בשום פנים שמספר היהודים נתמעט. ומכיוון שהמועצה המתמדת רוצה שתוכנית הפקודה הזאת תובא לפניו לפני שתפורסם, על כן תואיל ועדת האוצר להודיע תוכנית זו להוד מלכותו במועצתו המתמדת שעל ידו.

ניתן בוורשה ביום 27 לחודש ספטמבר 1777.

הובא לפנינו ביום 27 בחודש אוקטובר 1777 שמעון... ווייודא¹³.

דומה, כי חשיפת 'הזכויות' שהוענקו על ידי התורכים לעולים נתיני רוסיה העוברים בנמל איסטנבול בדרכם לארץ ישראל, כפי שהם באים לידי ביטוי בסעיף 8 שבהסכם השלום 'קוצ'וק קאינרג'ה', עשויה לסייע בהעלאת תובנות אחרות על מניע ה'עניים' להתחבר למסע החסידים. עתה מצטיירת תמונה שונה לגמרי על כל מהלך המסע, עד הגיעם לצפת. מכאן גם נגזרת הסיבה שגרמה לר' מנחם מנדל מוויטבסק לפנות לוויילנה, ולאחריה כפיות הטובה שגילו ה'עניים' כלפי מטיביהם.

ר' ישראל מפולוצק, מראשי המסע, שנאלץ מיד עם הגעתם לצפת לחזור לאירופה כדי לגייס כספים לעדה החסידית שנשארה ללא פרוטה לאחר שהוציאו את כל כספם

בימינו למדינות פולין, ליטא, לטביה, בלארוס, וכן חלקים נרחבים של אוקראינה ואסטוניה. האיחוד הפולני-ליטאי הוקם בעקבות הסכם איחוד לובלין.

12 'השער העליון', או בקיצור: 'השער' היה כינוי למנגנון השלטוני של האימפריה העות'מאנית, ששימש בעיקר בשיח הדיפלומטי.

13 י. היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לא"י, ירושלים ת"א, תש"ז, עמ' 24. בהערה הוא מביא את גלגולי גילוייה של תעודה חשובה זו. אלא שהיילפרין אינו יודע לקשר את הדברים עם הזכויות שהשער העותומני נתן ליהודים נתיני רוסיה כפי שהתחייבו התורכים בסעיף 8 להסכם השלום 'קוצ'וק קאינרג'ה' שנחתם בשנת תקל"ד בין רוסיה לתורכיה. את התעודה יחד עם חשיפת סעיף 8 בהסכם השלום פירסמתי לאחרונה במאמרי 'יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין', חצי גבורים, מאסף תורני, כרך י, ניסן תשע"ז, עמ' א'ז.

על העניינים' שהצטרפו אליהם למסע, מספר לחסידים ברוסיה הלבנה בפרוטרוט על מה שעבר עליהם ועל פרשת העניינים. מדבריו אנו למדים כי המניע להתחברות העניינים' מפולין לחסידים נבע, לצד התעוררותם לעלות לארץ ישראל, מהזכויות שהשער העליון העניק ליהודים: 'ועפילו לעלות בהתלהבות לבם לארה"ק, ושאר פניות...'¹⁴. על-אף שהזכות ניתנה רק לנתיני רוסיה, והעניינים היו נתיני פולין, הניחו האחרונים בצדק כי בהצטרפותם למסע החסידים שבא מרוסיה הלבנה יצליחו להערים ולטשטש את מוצאם השונה מעיני רשות הנמל התורכית באיסטנבול, ולא ידקדקו עמם יותר מדי. נימוק זה שבפי העניינים התקבל אצל החסידים והם הסכימו 'לאמץ' אותם, אלא שבכך הפכו החסידים ב'הכרח שלא בטובתנו' להיות פטרונים של העניינים עד הגעתם ארצה. וכך מתאר זאת ר' ישראל: 'הטה [השער העליון] חסד לכל¹⁵ קהל העולים אתו בתוקף ועזו וחירות גדול ליהודים, ליתן מסת [מס¹⁶] כיד המלך לשכירות ספניות העניינים, גדולים מעשי אלקינו...'¹⁷. זו הייתה גם הסיבה שהצטרפות העניינים הייתה רק מאיסטנבול ולא קודם לכך, כפי שהזכרנו ממכתבו של ר"מ מפולוצק המציין: 'כי העניינים אשר עברו חלוצים לפנינו, המה היו בעוכרנו, בכל מדרך כף רגלנו, כי מעיר קושטאנדינא והלאה חלו כולם עלינו, הכרח שלא בטובתנו...'¹⁸.

14 ברנאי, שם עמ' 75. י. היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לא"י, ירושלים ת"א, תש"ז, עמ' 23, מייחס משמעות לפסקה זו, כי גורמים כלכליים-פוליטיים הניעו אותם לעלות. אך לא ידע לפרט את הסיבה בפרוטרוט. אסף, שם בעמ' 341, מנסה לראות 'בשאר פניות' ביטוי שבאה אולי לרמז 'למניע המשיחי או למניעים דתיים אחרים שאינם כשרים', בעוד שפשוטו של ביטוי 'פניות' הכוונה לרצונות חומריים כאלה או אחרים.

15 שלום דוב לוי, 'תולדות חב"ד בארה"ק' כפר חב"ד תשמ"ח, עמ' ג. וכן אצל אהרן סורסקי, 'יסוד המעלה', חלק ב, בני ברק תש"ס, אגרת א. עמ' כב. אצל ברנאי, שם, עמ' 75 הנוסח: 'בכל'.

16 היילפרין שם, עמ' 24, ובהערה 20. ראה גם ב'תולדות חב"ד בארה"ק' עמ' ג, על שינויי נוסח. נכונה היא הערת המחבר שלום דוב לוי (גם אם לא היה מודע לזכויות שניתנו לנתיני רוסיה על ידי התורכים בהסכם 'קוצ'וק קאינג'ה'), כי 'מתוכן הדברים נראה שלא מדובר כאן בפחה שבאה"ק, אלא במלך תורכיה בהיותם בדרך בקושטא, ולא מדובר כאן במס הישוב בצפת אלא כמפורש 'משאת כיד המלך לשכירות ספניות העניינים'. שיוך דברי ר' ישראל מפולוצק לזכויות שהעניק הסולטן ליהודים העולים לירושלים (כפי שהיא מופיעה בפקודה הפולנית להלן) הוא חידושו של היילפרין, אלא שהוא לא ידע על הסעיף שבהסכם השלום 'קוצ'וק קאינג'ה' Kuchuk Kainarjæ, ולכן הוא גם לא ידע לפרש את הנאמר, ולדבריו: 'והטה חסד בכל קהל העולים אתו בתוקף ועזו וחירות גדול ליהודים, ליתן מסת [מס] כיד המלך לשכירות ספניות העניינים' כלומר התיר ליהודים [ליהודי קושטא?] להוציא הוצאות בשבילם'. בעוד שהפירוש הנכון לפסקה זו היא: והטה [המלך = הסולטן] חסד לכל קהל העולים אתו, בתוקף ועזו וחירות גדול ליהודים [היהודים חופשיים] [מ]ליתן מס כיד המלך [מס כבד שהיו משלמים אותו בנמל בעת] שכירות ספניות העניינים'.

17 ברנאי, (לעיל, הערה 11) עמ' 75.

18 ברנאי, שם, שם.

ההערמה על רשויות הנמל באיסטנבול על ידי העולים נתיני פולין, שאיפשרה להם ליהנות מהזכויות שניתנו בהסכם השלום 'קוצ'וק קאינרג'ה' רק לנתיני רוסיה, הייתה כנראה משימה פשוטה ולא מורכבת. כי הלא יהודי רוסיה הלבנה עצמם היו רק זה עתה נתיני פולין, ומסמכי הזהות שלהם, בחלקם הרב, עדיין לא השתנו, ומכאן כי גם השלטון הפולני 'שהודיעו לה על דבר יציאת היהודים לירושלים, מפני שהשער העותומני נתן להם זכויות', חשש מאוד כי הזכויות המיוחדות שהקנו העותומנים לנתיני רוסיה יגרום לרבים מיהודי פולין לחבור למסעות של נתיני רוסיה לארץ ישראל.

הצטרפותם הפורמלית של ה'עניים' למסע החסידים כפי שהוצגה כלפי חוץ, דהיינו מול רשויות ההגירה והנמל באיסטנבול, הפכה להיות במשך המסע לתלות אמיתית של ה'עניים' בחסידים. מעתה, משעה שעברו את נמל איסטנבול, הטילו עצמם על כתפי החסידים ונשארו סמוכים על שולחנם. ה'עניים' ניצלו את החסידים שרחמיהם נכמרו עליהם: 'הוצאנו עליהם לאלפים בהוצאות הספינות וכופרי הנפשות ושכירות החמורים וכל פרנסתם, כי מי האיש הגם אשר לבו כלב הארי המס ימוס בראותו עוללים שאלו לחם ואין לאל ידם.... אשר עם בני ישראל עניים ואביונים, רב ועצום ממנו, ואי אפשר שיחזיקו המועטים את המרובים בבאי הבית ודופקי הדלתות בכל יום לתת להם לחם לפי הטף, עוללים שאלו לחם, בבוקר יאמרו מי יתן ערב ובערב וכו' שאין להם מן המוכן אפילו מזון סעודה אחת, ואנחנו נלאינו נשוא...'¹⁹.

יש מקום לשער, כי קודם המסע תכננו החסידים, כי לאחר קליטתם בארץ ישראל, המבוססים שביניהם יקבלו את פרנסתם מפירות שיניבו השקעותיהם 'בביטוחים גדולים'²⁰ בחו"ל, ואילו האחרים או שיהיו סמוכים על שולחנם של קרוביהם שנשארו ברוסיה הלבנה שהבטיחו לכלכל אותם אישית באופן קבוע²¹, או שיתפרנסו מעבודת

19 ברנאי, שם, עמ' 76.

20 שם, עמ' 90: '...רצונם לעקור סיכי ומשכוני ולרהוט ולבוא אל אה"ק - ממש הם רוצים לכבות את האש בתבן, כי בכאן טרדת הפרנסה מטרידה עד למאוד, ובפרט במילתא דתלי ביה טפלא, אם לא שיש יכולת בידם להניח כמה מאות אדומים אצל בטוחים גדולים באיוו קהילה, בכדי שישלחו להם הריווח מדי שנה בשנה תמידין כסדרן, ולהתפרנס מן הריווח הנ"ל, אזי באמת היה טוב עד למאוד...!'

21 לקהילות החסידים ברוסיה הלבנה שהתגייסו למען החזקת ישוב החסידים בא"י היו שתי מטרות: האחת, תמיכה כללית ציבורית, והשניה, פרטית אישית. במשך השנים הם כונו 'מעות יחיד'. ר' שניאור זלמן מליאדי מתמקד בסיוע שהחסידים מושיטים למשפחותיהם במישור האישי. כך הם דבריו ב'מלשינות הראשונה': '...ובפרט שאנשי מדינתנו רוסיה לבנה וסביב לה יש להם קרובים ר'ם משאר בשרם בא"י שנסעו לשם הרבה מרוסיה לבנה בעוד שהייתה פולין, וגם אחרי כן נסעו מגבול בישינקוויץ ולהלאה כשהיה פולין, ולפי דתינו כי יהיה כך... ומבשרך לא תתעלם ח"ו...'

כפיים: 'ומגודל שלומה של עיה"ק צפת תובב"א אין להגיד, והנה המקום רחבת ידים, ואפשר להתפרנס לכשיתישב...²²¹. הם יצאו מרוסיה הלבנה עם כספים בידיהם שהיו מחושבים מראש כאמור לעיל²²³. אמנם אין כאן איזכור של כספים שנועדו עבור תקופת קליטתם הראשונית, אך מתוך מה שנאמר על הוצאות הנסיעה, יש ללמוד כי החסידים, כקבוצת עולים אחראית, תיכננו וחישוב מלכתחילה את עתידם וצעדיהם הכלכליים כשיגיעו להתיישב בצפת. גם מן המכתבים הראשונים ששלחו החסידים מצפת אפשר ללמוד כי מראש לא תכננו לפנות אל מרכזי הסיוע המפורסמים של קופת מעות א"י, ודאי לא אל מרכזי הסיוע הנמצאים בידי ה'מתנגדים' המושבעים בוולנה וברודי. אך כשתוכניתם השתבשה בגין העניינים שנטפלו אליהם. והם התדלדלו עד שלא נשארה פרוטה בכיסם, המצב הקשה הזה הביא את רמ"מ לפנות בדחיפות אל מקורות הסיוע בחו"ל. העובדה כי חבורת העניינים לא נמנתה על עדת החסידים, ושרק בגינם הגיעה כלכלת החסידים העולים לעבר פי פחת, הצדיקה פנייה אל מקורות העזרה המסורתיים של קופות ארץ ישראל הוותיקות שסמכו על הקהילות באירופה המזרחית והמערבית. לא הייתה זו עליית רבים שאולי הייתה צריכה לצאת בתיאום ואפילו אולי באישור מראש של מרכזי הסיוע, לכן ראה רמ"מ את עצמו זכאי לפנות מיד אפילו אל מרכזי סיוע כווילנה וברודי ולבקש את עזרתם על אף שהתנגדו בחריפות לחסידות, ובקשת הסיוע שהציג הייתה לגיטימית לחלוטין גם מבחינת המתנגדים לחסידות. טבעי כי רמ"מ שעשה בעבר מאמצים להשלים עם המתנגדים בביקוריו פעמיים בוולנה וניסיונו להיפגש עם הגר"א שדחה אותו²⁴, ינסה עתה לנצל הזדמנות זו כדי למצוא נתיב פיוס ללבנות עסקני וילנה²⁵.

זו היא הסיבה מדוע מדגישים ראשי המסע, ר' ישראל מפלוצק ור' מנדל מויטבסק, במכתביהם בשנת תקל"ח (1778) למרכזי הסיוע, את הסיפור עם חבורת העולים העניינים, ומציינים שוב ושוב כי ידם לא הייתה חלילה במעל להביא את העניינים לארץ ישראל. אדרבה, הם, החסידים, לא רצו בכך: 'והנה עדי בשחק נאמנה, ונאמן עלי אבא שבשמים, שלא יעצתים ולא החזקתים מעולם את מי אשר אין ידו משגת

וב'מלשינות השנייה: '...ידוע לכל כפי ששמעתי גם אני, נסעו מבילורוסיה [רוסיה הלבנה] - פולין מלפנים - יותר משלושים ראשי משפחות על משפחותיהם, בעוד הם מותירים אחרים בבילורוסיה וסביבתה את קרוביהם וידידיהם, אשר בצר להם נדרו נדרים והם שולחים צדקה לחיותם יותר מהרגיל בשנים עברו...'. כרם חב"ד חלק שני, כפר חב"ד תשנ"ב, עמ': 52, 92.

22 ברנאי, שם, עמ' 75.

23 ברנאי, שם, עמ' 77.

24 אגרות קודש, אדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מליאדי, הוצאת קהת, תשע"ב, אגרת נב, עמ' קפב. מרכזי וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש"ל, כרך ראשון, עמ' 198.

25 סורסקי (לעיל הע' 15) מכתב ב, עמ' כה.

לעלות לארה"ק, וגם רבנו הרב הגדול מוהר"ר מנחם מענדיל נ"י מעולם לא עלתה על דעתו ולא ציווה לעלות כי רובם לא הכיר כלל...²⁶¹. גם הרמ"מ במכתבו למרכז הסיוע בוויילנה מדגיש בסגנון זה: 'והנה עדי בשחק, נאמן עלי אבא שבשמים, אשר לא הייתה ידי עמהם, אדרבא, אשר צווחתי ורבותי עמהם עד בוש, ורובם אשר לא ידעתי ושמעתי כלל...'²⁷¹. אך לאחר שעלו חבורת ה'ענייים' יש לסייע להם: רמ"מ ממשיך וכותב: 'והנה אני בעוניי הכינותי בעז"ה די סיפוקי, ואשר אתי יש מהם בעלי יכולת וטובי לב, אבל כשל כח הסבל, נלאינו נשוא, וכבר הוצאנו עליהם למאות גדולים, אבל אין הבור מתמלא מחולייתו, ומה גם שכעת אין שום אחד מהם משתכר עדיין שום פרנסה בשביל גירות הלשון ומנהגיהם, וכולם מתפרנסים מן המוכן, ואין אדם נוגע במוכן לחברו, ולמראה עיניכם תשפטו, אשר הוכרחנו לשלוח בזמן קרוב את הרב הישיש מו"ה ישראל פאלצקער, ואם היו נותנים לו עשרת אלפים בחודש חליפות יציאות א"י הקדושה היה בז לכל דבר, אבל ההכרח הביאנו לכך'. ר"י מפולוצק כותב אף הוא כי הסיבה לנסיעתו יחד עם רעו ר' אליעזר זוסמן מארץ ישראל לחו"ל הוא בגלל חבורת ה'ענייים' אשר כבר שגו בזה עד הנה, אשר עם בני ישראל עניין ואביונים... שאין לחם מן המוכן אפילו מזון סעודה אחת, ואנחנו נלאינו נשוא, לזאת נשלחנו כנשר קל מהרה אני וריעי המפורסם...²⁸⁴.

רמ"מ כותב מפורשות כי חבורת ה'ענייים' הם הם הסיבה שהוא פונה אל המרכז בוויילנה: 'ידעתי גם ידעתי, כי מפתחות העזרה בידם לכל סביבותיכם, לכן עמדתי לבקש על האביונים האלה, אף אם עשו שלא כדת וראוי ונכון, מכל מקום אחינו בשרינו הם, ואי אפשר לעמוד על דמם ח"ו. והתעוררו והתאזרו יצצי נזרי קודש לעיין ולידע איה מקום פרנסתם...²⁹¹. על פריסת שד"רים חסידיים למרכזי סיוע לקופת ארץ ישראל הפרוסים במזרח אירופה ובמערבה, מיד עם עלייתם, בגין הצורך של הסיוע לחבורת ה'ענייים', אנו קוראים במכתבו של ר' ברכיה בירך סגל מבריסק שנשלח מברודי בשנת תקל"ט: '...והנה הוחל יסוד עה"ק צפת תוב"ב בענין והשגחה נפלאה, קהל גדול יחד, ומרוב העניי אשר שם השואפי' [ם] עפר ארץ לרעבון נפש, הוכרחו להשתלח שני גולות הכותרות המפורשים באגרות הנדפסים, ואשר היו נחוצים לארעא אשכנזי³⁰¹, הושמו

26 סורסקי, שם, מכתב א, עמ' כב. אצל ברנאי חסר כאן קטע זה.

27 ברנאי, שם, עמ' 72.

28 שם, עמ' 77.

29 שם, עמ' 73.

30 ר' ישראל מפולוצק ור' אליעזר זוסמן שפקדו את אירופה המערבית, והצליחו להתרים את מרכז הסיוע באמשטרדם. סורסקי, (לעיל, הערה 15) שם, הוספות מכתב א. עמ' שנו.

אחרים תחתיהם³¹ ויפשוטו לארבע ראשים לכל מדינות פולין, וחד מנהון הוא המופלא הוא מו"ה שלמה זלמן כהנא מוכ"ז...³². הוא ר' שלמה זלמן מווילנה, שנימנה עם ראשי מסע החסידים, נסע לוויילנה ולברודי³³ והצליח לשכנע את העסקנים בשני מרכזי הסיוע לארץ ישראל שהיו גם מרכזי ההתנגדות לחסידים להירתם ולסייע לעניינים בארץ ישראל³⁴.

המניע הכלכלי שהיה גורם מרכזי להצטרפות העניים אל מסע החסידים התאמת לאחר שהגיעו לארץ ישראל. החסידים שפוזרו כספיהם על העניים במשך כל ימי המסע מאיסטנבול ועד הגיעם לצפת, נשאר ריקם מבלי יכולת לספק אפילו לעצמם קיום כלכלי. פעילותו המהירה של ר"י מפולוצק בתורכיה במרכז הסיוע לא"י אצל 'פקידי קושטא' בשנת תקל"ח הניבה פירות מיידים³⁵, שהיה בהם כדי להשקט זמנית את רעבונו של חבורת העניים בצפת. אך ביני לביני, מאז פקדו שליחי החסידים את מרכזי הסיוע וביקרו בקהילות ישראל באירופה המזרחית והמערבית, הרי כשעדיין התמהמהו מלהגיע כספי הסיוע, בערך בשנת תק"מ (1780), התגלו העניים ככפויי טובה, והתחברו אל שונאי החסידים בצפת: 'והחדשים אשר מקרוב באו ממדינות וואלין פאדאלייא ואוקריינא, הגם כי הוצאנו ממון רב עליהם, בראותם אותנו בדלות ושפלות, ואין להם עוד עזר מאתנו, נתחברו אלו לאלו לצער ולחרף אותנו...'³⁶. סופם מעיד על תחילתם.

31 כנראה שעמם נימנה השד"ר לרוסיה הלבנה ר' שלמה סגל, שיצא לשליחותו בשנת תקל"ח. ברנאי שם עמ' 66.

32 יסוד המעלה הוספות מכתב ב, עמ' שס.

33 שם, שם, מכתבים: ב-ו.

34 מאז תקל"ח ועד לעליית הפרושים בתקס"ח פעל מרכז סיוע זה מווילנה שדרכו תמכו המתנגדים בהרמת תרומותיהם לחסידים יושבי ארץ הקודש. כמו שכתב ר' שניאור זלמן מליאדי 'בדברי העדות' לצאר הרוסי במאסר הראשון, בראשית תקנ"ט: 'אך בשאר מדינות ליטא כולן כמו סלוצק פינסק מינסק סלאנים ושאר עיירות גדולות וקטנות מסבב שם שליח א' [חד] משליח א"י אשר בוואלין ומקבץ נדבותיהם ומביא אליו לבראד. וגם אנשי וילנא שולחים נדבותיהם לא"י כשאר כל ישראל, רק שאיני יודע אם מוסרים ליד שליח השליח שמא"י הנ"ל או שולחין בעצמן לשליח א"י או שולחין לבראד ומשם לסטאמבול ע"י סוחרים...'. כרם חב"ד חלק שני, כפר חב"ד תשנ"ב, עמ' 52. ר' ישראל משקלוב, מעליית הפרושים כותב: 'ושם היו עיקרי המנהיגים של ישוב האשכנזים דטבריא וצפת מכולל אנשי רוסיא, ורבה הרב המפורסם ר' אברהם רב דקאליסק רבן של חסידים, והיו לוקחים מעות אר"י מווילנא והמדינה דליטא וזאמוט...'. האמת מארץ תצמח, אצל א"ל פרומקין, 'סיפור התחלת ישוב האשכנזים הנקרים פרושים', יו"ל על-די א' ריבלין, ציון, מאסף, ב (תרפ"ז) עמ' 130. גם מרכז הסיוע של ברודי המשיך שנים רבות לפעול בתמיכת החסידים יושבי ארץ הקודש.

35 ברנאי, שם, עמ' 77.

36 ברנאי, שם, עמ' 84.